

„A KOPONYA KAMRÁCSKÁI”
RIMAY JÁNOS A CSECSEMŐK FEJLŐDÉSÉRŐL ELMÉLKEDIK

ÁCS PÁL–PETNEHÁZI GÁBOR

„A kicsi nem számít” – idézi Philippe Ariès Molière *Képzelt betegét*, utalva arra a kora újkori közfelfogásra, amely – állítólag – „sem lelki fejlődést, sem határozott testalkatot nem tulajdonított” a csecsemőknek.¹ Más nyugat-európai kutatók amellett érvelnek, hogy a 16–17. századi családokat sújtó szapora csecsemőhalál a kor emberét eleve érzéketlenné, közönyössé és figyelmetlenné tette a csecsemőkkel és kisgyermekkel szemben. Túl sok kiseded halt meg a bölcsőben, mondják egyes kutatók, a szülők hozzászórtak a kicsik elvesztéséhez, megkeményítették szívüket, ridegséggel védekeztek a fájdalom ellen.² Ez a közfelfogás mintha még a 19–20. században is élt volna. A *Gyermekgyászdalokat* komponáló Gustav Mahlerről a legújabb szakirodalom is úgy tartja, hogy különös és némiképp megmagyarázhatatlan a zeneszerzőnek a kiseddek iránti szánalma, hiszen ő maga is nyolc kiskorú testvérét veszítette el.³

Péter Katalin számos tanulmányban foglalkozott a gyermekek helyzetével a kora újkori Magyarországon.⁴ Kutatásai során arra a felismerésre jutott, hogy a kisgyerekekkel szembeni (állítólagos) részvétlenség és érdektelenség magyar adatokkal nem támasztható alá. A magyar szülők – főurak és jobbágyok egyaránt – általában jó hangulatban, örömmel várták gyermekeiket, a várandós anyákat többnyire gondoskodó szeretet övezte, a szüléshez bábát, olykor orvost is hívtak, a kicsikről körültekintően gondoskodtak, ha betegek voltak, gyógyították őket, és ha meghaltak – ami persze Magyarországon is gyakran megesett –, meggyászolták őket. „A gyermeket nem szokták elhanyagolni, és nem szokták a halálát tétlenül várni. Sok adat tanúsítja a magas gyerekhalandóságot, de semmilyen adat nem utal arra, mintha nem lett volna szokás a beteg gyermeket gyógyítani” – írja Péter Katalin.⁵ Ha a kis betegen már semmi módon nem lehetett segíteni, és elvesztették, a szülők és rokonok gyakran folyamodtak az „Isten adta, Isten elvette”⁶ formulához, ami azonban aligha a közöny, inkább a fájdalom kifejezése volt.

¹ ARIÈS 1987, 43.

² HEER 1968; IMHOF 1992, 121, 169–185.

³ HALLMARK 2010, 318.

⁴ PÉTER 1996; PÉTER 2012/a; PÉTER 2012/b.

⁵ PÉTER 2012/a, 148.

⁶ PÉTER 1996, 44. Thurzó György egyik levelében – melyet nejeének, Czobor Erzsébetnek írt – hasonló megfogalmazással élt, noha ő kimondottan szerencsés körülménynek tartotta, ha örökre megszűnnek a beteg gyermek szenvedései: „Az szegény kis unokámnak

Ha a gyermeksorsról való kora újkori gondolkodás nyomait az egykorú magyar irodalomban próbáljuk felkutatni, rendkívül csekély számú forrás áll rendelkezésünkre. Alighanem igaza van Pirnát Antalnak (a témába vágó egyetlen önálló tanulmány szerzőjének), amikor azt állítja, hogy Rimay János gyermeke haláláról megemlékező költeményén (*Az Úr engem sanyaríta...*) és Zrínyi Miklós Izsák fia elvesztésén kesergő *Elégiáján* kívül nem ismerünk olyan alkotásokat, amelyek a kisgyermekek életéről-haláláról szólnak.⁷ Pirnát emellett érvel, hogy Rimay János szóban forgó verse – amelyet a költő 1629-ben elhunyt kisfia, Jancsika⁸ emlékének szentelt – témájánál fogva annyira furcsa és különleges volt, hogy a kortársak egyáltalán nem is értették. Annyi kétségkívül igaz, hogy a Rimay írói hagyatékát gondozó Madách Gáspár (a költő unokaöccse, aki maga is versszerző volt) egy olyan latin kíséző versezetet helyezett a költemény elé, amely teljesen félreérti és félre is magyarázza Rimay írói szándékát, mondandóját.⁹ Madách Gáspár furcsa eljárásából azonban nem szabadna azt a következtetést levonni, hogy a vers tartalma a kortársak számára érthetetlen és megközelíthetetlen volt: „Az Úr engem sanyaríta, / Nyavalyák közé szoríta, / Szívemen nagy sebet nyíta, / Kivel magához voníta. // Oltoványkámot kivevé, / Szép jó voltát megkedvellé, / El nem töré, s meg sem szegé, / Maga kertébe viteté” – így

ez világból való kimúlását Jakosith uram adta értésemre. Az Isten akaratja ellen senki nem állhat, sőt jobb, hogy oly navalyás (így!) gyermek lévén, magához választotta az Jó Isten.” THURZÓ 1876, 290. Máskor az Isten akaratával való megbékélést sürgeti: „Istennek hála, hogy az Úr Isten ezt bocsátta reá, szenvedgyen az jó leányom hálaadással és békével, sőt adgyon hálát az Úr Istennek érte, hogy az szent keresztséget megérte, és önmagát is életben megtartotta; azon immár nem szükség búsulni, én szómval is intsed édes lőlköm leányomat! Heában azon búsulnunk és törödnünk, azmiről nem tehetünk.” Uo. 301. A levél bonyolult szülői-nagyszülői érzelmekről tanúskodik, azt viszont egyértelműen jelzi, hogy Thurzó leánya rettenetesen gyötrődött elvesztett gyermeke miatt. Ezekre az adatokra KŐSZEGHY Péter hívta fel a figyelmünket.

⁷ PIRNÁT 1994, 268; Vö. KOVÁCS 1985, 256–260. Ötvös Péter kiváló *Elégia*-értelmezése nem foglalkozik a gyermekkor-történettel: ÖTVÖS 1997. Kovács Sándor Iván ide, a „családi költészet” körébe sorolja Bornemisza Péter *Énekecske gyermekek rengetéséről* (kb. 1565) című énekét. KOVÁCS 1985, 256. Bornemisza vallásos versében azonban nem mutatkoznak meg a csecsemők iránti érzelmek.

⁸ Rimay Jánosnak egyetlen gyermeke érte meg a felnőttkort, a Mariánakának becézett Rimay Mária, később Dúló Gábor felesége. Rimay Jancsika, akiről ebben a tanulmányban sokszor szó esik, 1624. október 6-án született és nem sokkal apja, Rimay János halála előtt, 1629 második félévében, vagy még inkább 1630–1631-ben halt meg. A gyermek életére és halálára vonatkozó adatokat Pirnát Antal gyűjtötte össze és értelmezte. PIRNÁT 1994, 265–266. Rimay levelezése (ha a gyér számú, és néha nehezen értelmezhető forrásoknak hihetünk) arról tanúskodik, hogy Jancsikán kívül még legalább két elhalt gyermek volt, mivel a költő 1628-ban gyermekeinek haláláról beszél, 1629-ben viszont hálát ad Istennek, hogy a „kis faitskát [így!] is az halál torkából téríté meg”. Rimay János levele Bosnyák Tamáshoz (1628. december 1.) és Reöthy Orbánhoz (1629. május 4.). RIMAY 1955, 428–431, 433. Ld. még: RIMAY 1992, 224, 317.

⁹ RIMAY 1955, 148; RIMAY 1992, 167.

kezdődik a költemény, Rimay János alighanem utolsó verse. Az Isten kertjébe át-plántált oltoványka költői képében nyilvánvalóan mindenki könnyedén felismerte a Péter Katalin által említett közismert toposzt: az Úr adta, az Úr elvette, vagy, ahogy Bornemissza Pál püspök fogalmazott egy kisleány halálakor: „Isten adta vót, ismét Isten magának elvette.”¹⁰ Rimay általában hosszadalmasan és nyakatekerten fogalmazott. Am ez a vers mégis szokatlan egyszerűségével, szentenciaszerűségével tűnik ki.¹¹ Alapvetően igen nehéz félreérteni, még akkor is, ha ez Madách Gáspárnak sikerült. Különös, hogy éppen Pirnát Antal figyelt föl a vers érdekes párdarabjára, amely mintegy megcáfolja a vers érthetlenségéről szóló teóriát. I. Jakab angol király kislányának, az 1606-ban háromévesen elhunyt Zsófia hercegnőnek Westminster-apátságbeli síremlékéről és annak feliratáról van szó, amely magyarul így hangzik: „Királyi rózsa, akit idő előtt elragadt a sors szüleitől, hogy Krisztus kertjében újra virágozzék.”¹² Rimay valójában nem ment szembe a 17. századi közgondolkodással, hanem éppen hogy belesimult abba.

*

A Pirnát Antal és Péter Katalin közti nézetkülönbségnek több oka és széles tudományos, történeti kontextusa van. Az egyik ok alighanem az, hogy a gyermekkor-történet és érzelmetörténet klasszikusa, Philippe Ariès némiképp félreérthetően fogalmazott, amikor a szülői közönyről szóló elgondolását kifejtette. Ariès elsősorban a középkori gyakorlatról szólva írta azt, hogy „ha a gyermek meghalt, nem gondolták, hogy az a kis semmiség, ami túl korán el is tűnt, méltó volna megemlékezésre”,¹³ ám – néhány Montaigne-től, Molière-től és Mme de Sévigné-től vett, kétségkívül jól hangzó idézet kedvéért – a teóriát (látszólag) kiterjesztette a kora újkorra is. Komoly hatást gyakoroltak a köztudatra azok a – sajátos vallási megfontolás vezérelte – 18. századi német jogszabályok, amelyek korlátozták az elhunyt kisdetek gyászolását és lényegében betiltották gyermektemetkezéseket. Arthur M. Imhof szerint (akire Péter Katalin is többször hivatkozik) a gyermekhalállal szembeni közöny a kor embere számára természetes volt, hiszen, úgymond, minél ártatlanabban jut el a gyermek az üdvösség állapotába, annál jobb.¹⁴ Péter Katalin nem vitatja Ariès és Imhof

¹⁰ PÉTER 1996, 44.

¹¹ ÁCS 2001, 40.

¹² Pirnát Antal szóbeli közlése alapján: RIMAY 1992, 308. Az adatra Arièsnél bukkant Pirnát: *Rosula Regia prae-propera. Fato decerpta, parentibus erepta, ut in Christi Rosario reflorescant.* ARIÈS 1987, 47–48. A háromévesen elhunyt Zsófia hercegnőnek és az egyévesen meghalt Máriának állított kettős síremlék Maximilian Colt alkotása, Rimay János versével szinte egy időben készült. Angliában nyilvánvalóan francia hatások érvényesültek. Korai, 15. századi párhuzamként említhető VIII. Henrik francia király és Bretagne-i Anna gyermekeinek síremléke a toursi katedrálisban, Michel Colombe műve. Vö. PANOFKY 1966, 74, 320. kép.

¹³ ARIÈS 1987, 42–43.

¹⁴ IMHOF 1992, 121, 169–185.

állításait, amelyek mellé Joachim Whaley¹⁵ adatai is felsorakoztathatók, mégis úgy látja, hogy Kelet-Európában (vagyis, ahogy John Hajnalra utalva Péter Katalin mondani szokta: „a Hajnal-határtól keletre”) mindez másképpen volt.¹⁶

Egy, a közelmúltban megjelent tartalmas lengyel művészettörténeti szakmunka, Jeannie Łabno könyve (amely Péter Katalin kutatásaira is hivatkozik) képzőművészeti és irodalmi anyagon mutatja be a kisgyermekek iránti sajátosan kelet-európai attitűdöt.¹⁷ Lengyel területen a „hosszú reneszánsz” során mindvégig rendkívül népszerűek voltak a gyermeksíremlékek, úgyhogy ezek a lengyel reneszánsz művészet sajátos műfaját alkotják. A kötet egy sor elméleti megfontolással és főként művészeti emlékek sokaságával bizonyítja ugyanazt, amit Péter Katalin is állít, nevezetesen, hogy a „szülői közöny” elmélete kelet-európai (ezúttal lengyel) adatokkal *nem* támasztható alá. Magyarországi gyermeksírkövekre vonatkozó, a Łabnoéhoz hasonló, kifejezetten a gyermeksíremlékekre vonatkozó rendszeres kutatásokat tudtommal még nem végeztek. A Lővei Pál, Mikó Árpád, Pálffy Géza és Zuzana Ludikova által feltárt magyarországi síremlékanyagban azonban bőven akadnak gyermekeknek állított sírkövek, epitáfiumok.¹⁸ Elég itt most Jurisics Miklós gyermekeinek kőszegi síremlékét (1538),¹⁹ vagy a híres berzevicei Zmeskál–Gelethfy-epitáfiumot (1600)²⁰ említeni a család elhunyt gyermekeinek ábrázolásával. Az egyik legigényesebb magyarországi gyermeksíremléket a Rimay János humanista köréhez tartozó Istvánffy Miklós²¹ állíttatta Palkó fiának Felbáron.²² A szárnyas gyermekalakok (puttók) a halál szimbólumait, koponyát és homokórát tartanak. Istvánffy Palkó síremléke a lengyel reneszánsz gyermeksírokhoz nagyon hasonló ikonográfiai jegyeket hordoz.²³ Erdélyi példák után pedig egyáltalán nem kell kutatni, elég felütni Herepei Jánosnak *A házsongárdi temető régi sírköveiről* szóló monográfiáját. Az általa regisztrált, legrégebbi, 1585 decemberéből származó (ma már nem létező) sírkő máris egy gyermeké, Putnoky Jakab szabómester hét éves fiacskájáé.²⁴ Ennél is korábbi az a máig fennmaradt sírkő (Herepei ezt nem ismeri), amely a városfalból került elő. Felirata: „Itt nyugszik Istenben Nyíró János fia, Istók, halála lött Pünkösöd havának 12. napján, anno 1585.” Tehát a kis Istók a házsongárdi temető alapítását követő napon hunyt el.²⁵ Ezt követi a többi, felsorolhatatlanul sok gyermeksíremlék, fiúk, leányok, néha csak egy, néha több együtt, máskor pedig a gyermekágyban elhunyt

¹⁵ WHALEY 1981, 91.

¹⁶ PÉTER 2012/b.

¹⁷ ŁABNO 2011.

¹⁸ LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2006, 382; LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2008, 355.

¹⁹ LŐVEI 2009, 1, 87; 2, 88. kép.

²⁰ MIKÓ 2009, 160–161.

²¹ Rimay a „Pallas magyar ivadékainak” nevezett humanista kör tagjai köré sorolta Istvánffy Miklóst. RIMAY 1992, 14.

²² MIKÓ 1990, 426–427.

²³ ŁABNO 2011, 93–106.

²⁴ HERPEI 1988, 36–38.

²⁵ A sírkő ma a Jelen-kriptába van beépítve. BALOGH 1985, 191. kép; KÖSZEGHY 2005, 64–65.

anyával együtt eltemetett csecsemők sírkövére bukkanunk. A sírfeliratok közhelyein is átüt a „szerelmes” leányok és fiúcskák halála felett érzett „szívbeli keserűség”. A kolozsvári gyermeksíremlékek nem oly kvalitatívok, mint a lengyelországiak, de akad közöttük figurális sírkő is, miként a Széchi Seres István három gyermekét ábrázoló 1646-ból való síremlék: „gondos, jó munka, bár az alakok megalkotásában a legcsekélyebb művészi készség sem nyilvánul meg, azonban e kész minták után faragott ábrázolásokban éppen kezdetlegességük miatt mégis sok bájoság van” – állapítja meg Herepei.²⁶ Talán nem szükséges itt részletesebben szólni azokról a szoros történelmi és kulturális kapcsolatokról, amelyek Erdélyt Lengyelországhoz fűzték. Noha a házsongárdi temető egyszerű sírkövei stílusosan aligha hozhatók összefüggésbe a lengyel reneszánsz gyermeksíremlékekkel, az elhunyt kisdedekről való érzékeny megemlékezés gyakorlata a két országban mindenképp nagyon hasonló volt.

*

Rimay János *Az Úr engem sanyaríta...* kezdetű versét nyilvánvalóan a költő által jól ismert kelet-európai funerális költészet és művészet összefüggésében érdemes szemlélni. Rimay költőként otthonosan mozgott a sírköltészet műfaji keretei között.²⁷ A nagyszabású *Balassi-epicédiumon*²⁸ kívül elkészítette Bocskai István latin sírfeliratát,²⁹ és nagy valószínűséggel ő a szerzője a *Precatio pia...* című gyászkölteménynek is,³⁰ amely feltehetőleg Mantskovit Bálint nyomdász halálát siratja el (Bártfa, 1597). Rimay Jancsika gyászverse szép költemény, de különlegesnek nem mondható. Ha a tárgykörbe illő, igazán rendkívüli alkotásokat szeretnénk olvasni, akkor a Rimayt jó néhány évtizeddel megelőző nagy lengyel reneszánsz költő, Jan Kochanowski *Gyászdalait (Treny, 1580)*³¹ kell olvasnunk. Kochanowski gyermekgyászdalait a lengyel művészettörténet egyértelműen kapcsolatba hozza a gyermeksíremlékek divatjával.³² Ezt a világirodalom remekei közé számító versciklust kislánya, Orsolya, „a bájos és vidám, nem mindennapi gyermek” emlékének szentelte a költő. „Hogyha érdekelték volna egykor a gyerekek / és faragtam volna, mint más, játszani rímeket, / én is irtam volna édes bölcsődalt s mesét, / melytől álom szállja meg a kicsikék szemét, / azt bizony, azt kellett volna, dajkarímeket / szerkesztem, szívhez szóló gügyögéseket! / Jobb lett volna ugribugri versikéket írnom, / mint most drága kisleányom sírja felett sírnom” – így fogalmaz a lírai érzékenység legfinomabb hangján a lengyel költő, Ronsard barátja.³³

²⁶ HEREPEI 1988, 265. Vö. LÖVEI 2009, 1, passim.

²⁷ ÁCS 2005.

²⁸ RIMAY 1994.

²⁹ RIMAY 1955, 88–89; vö. PIRNÁT 1994, 262–263.

³⁰ RIMAY 1992, 185–195, 310.

³¹ PELC 1969.

³² ŁABNO 2011, 51–52, 135, 143.

³³ REJ–KOCHANOWSKI–SĘP SZARZYŃSKI 1980, 141–142. Kochanowski magyar vonatkozásairól lásd: PAPP 1961; BALÁZS 2012.

Kochanowski reneszánsz lírája kétségkívül összetettebb és öntörvényűbb, mint Rimay magyar versírói gyakorlata. A megverselt tartalmak és költői ötletek azonban közösek: „Mint gyümölcskertben, ha anyja nyomdokán kihajt / a piciny olajfa, s indúl és fölfelé tart, / s noha még levele, ága, egy sem ütközik, / vékony indaként szegényke csak kapaszkodik, / ám ha a gyors kezű kertész ott jár s nyeseget / s oldalsarjat, csalánt, burjánt, tüskét s egyebet, / rögtön ő is elalél és – vesztvén erejét – / lehull, s fonnyad édesanyja lábai előtt: / legkedvesebb Orsolyámnak is ily vége lett” – így szól Kochanowski.³⁴ „Oltoványkámot kivevé” – felel rá Rimay. „Az Úr keze megérintett, / Vége lett örömeimnek: / Lelkem is úgy zsibbadozik, / Mint aki már búcsúzkodik”³⁵ – így kesereg a lengyel költő. „Az Úr engem sanyaríta, / Nyavalyák közé szoríta” – ekként panaszkodik a magyar. Az sem meglepő ezek után, hogy Rimay gyászversének egyetlen magyar párdarabja, Zrínyi Miklós fent említett *Elégiája* – melyet Izsák fiacskája emlékére írt – szintén a mennyei „oltoványka” toposzát variálja: „Tudom, miért köllött most szintén az Urnak / Paradicsom kertiben kis virág Izsák, / Tavasszal ugyanis virágot plántálják, / Űtet is most ültetik kiseded anygalkák. // Virágjában megmarad mindenkor ottan, / Itt penig az földön lett volna hervadtan...”³⁶ Mégis túlzás azt állítani, hogy „a Paradicsomkertbe ültetett kis palánta-áldozat gyöngéd ötletét Zrínyi Rimay János verséből vette”.³⁷ Zrínyi, Rimay, Kochanowski, valamint a Westminster-beli gyereksírfelirat fogalmazója közös kultúrkincsből merítették metaforáikat. Hozzájuk kell vennünk azokat a kolozsvári gyermeksírfeliratokat is, amelyekben azt hangsúlyozták a gyászoló szülők, hogy a kisgyermekek „VIRAGH KOROKBAN” költöztek át a túlvilágra. S feltétlenül ide tartoznak az erdélyi gyermeksíremlékeket (és más sírköveket) díszítő változatos virágmotívumok is, a gyermekkor, az ártatlanság és az öröklét szimbólumai.³⁸

*

Rimayt, Kochanowskihoz hasonlóan, nagyon is „érdekelték a gyerekek”. Erről tanúskodik az a latin nyelvű levél, amelyet most adunk közre.³⁹ A humanista erudícióval megírt episztola címzettje ismeretlen, csupán annyi derül ki róla, hogy szécsényi protestáns (feltehetőleg református) lelkész volt,⁴⁰ akit Rimay a levélben arra

³⁴ Uo. 144.

³⁵ Uo. 154.

³⁶ ZRÍNYI 1914, 357.

³⁷ KOVÁCS 1985, 257. Zrínyi ugyanis csak kéziratból ismerhette volna Rimay versét, hiszen az nyomtatásban nem jelent meg. Persze nem is zárható ki, hogy Zrínyi „kéziratot Rimay-verseket is ismert”, de ezt még nem sikerült bebizonyítani.

³⁸ HERPEI 1988, 119; BALOGH 1985, 186, 187, 272, 274. kép.

³⁹ MNL OL P72 Csáky cs. fasc. 113. A levélre Herner János hívta fel a figyelmet. Csonka Ferenc által készített magyar fordítása megjelent 1992-ben: RIMAY 1992, 216–218. A latin szöveg publikálatlan.

⁴⁰ A Nógrád vármegyei Szécsény mezővárosban evangélikus és református gyülekezet is működött az 1610–1620-as években, bár Payr Sándor szerint Gaál János református lelkész 1616-ban bekövetkezett halála után a reformátusok lelkész nélkül maradtak.

kért, hogy fia későbbre tervezett keresztelőjén a szertartást levezesse és beszédet mondjon. A címzett aligha volt magyar vagy szláv anyanyelvű, mivel Rimay a magyarokkal (humanista barátaival is) mindig magyarul, a szlávokkal pedig irodalmi cseh nyelven levelezett (a lengyelekkel is).⁴¹ A kisgyermek, aki a levél keletkezésekor még három hónapos sem volt, ugyanaz a Jancsika, akinek halálát öt vagy hat évvel később versben siratja majd el Rimay.

Noha ez az episztola, miként minden Rimay-mű, telis-teli van antik allúziókkal és teológiai eszme-futtatásokkal, mégsem tagadható, hogy az egyediség és egyéniség különleges megnyilvánulása. Egyes részeiben pedig olyan érzékenységről és a gyermeki lét iránti különleges figyelemről tesz tanúságot, ami ebben a korban – különösen Magyarországon – valóban ritkaságszámba ment. Ebben a levélben tehát valóban fellelhető az az idioszinkrázia, amit Pirnát Antal – nyilvánvaló túlzással – a kisgyermek verses sírfeliratának tulajdonított.

A levél második részével – amelyben Rimay részletekbe menően kidolgozza a szécsényi lelkész által tartandó keresztelői beszéd vázlatát – most nem foglalkozunk.

Jóval érdekesebb ennél az a szakasz, amelyben a költő a keresztelői szertartás halogatását indokolja. Egyfelől azt a szokványos és különlegesnek éppen nem mondható indokot hozza fel, hogy egy efféle ünnepi szertartás megrendezése komoly erőfeszítést, egyszersmind sok időt is igényel.⁴² Másfelől viszont „kiváló férfiak” és a „legagyafűrtabb teológusok” tanácsára hivatkozik, amikor úgy véli, hogy a szülők ne siessék el a keresztelőt. Mielőtt valamiféle eretnokséget vélnénk felfedezni Rimay szavaiban, vegyük tekintetbe, hogy a költő csupán a keresztelő elhalasztását szorgalmazza addig, amíg a gyermek „testének gyarapodását elméjének gyarapodásával utolérje, és a napok előrehaladásával némiképp összeszedettebb elmével és figyelemmel járulhasson Krisztus zászlaja alá”.⁴³

Az evangélikus lelkész Mattyus János volt ekkoriban. PAYR 1924, 249–250. Ekkoriban, ebben a kontextusban az „orthodox” szó is a helvét irányt jelölte. RIMAY 1992, 315.

⁴¹ A lengyel anyanyelvű Balassa Zsigmondné Zborowski Erzsébettel irodalmi cseh nyelven levelezett a költő. Felesége, Ághy Orsik terhességéről részletesen beszámolt a nagyszonyhoz 1624. június 25-én kelt levelében: „Az én feleségem, mint kegyelmes asszonyának alázatos és tiszteletteljes szolgálatait jelenti, és nagyon köszöni, hogy Ngodnak őt vajjal és egyéb szükséges dolgokkal segíteni és támogatni tetszett. Már harmadik hónapja, hogy méhének gyümölcsét megérezte és minden jel arra mutat, hogy az Úristen fiúgyermekkel fogja megajándékozni, amely vendég érkezését Sz. Mihály nap után fogja várni. Ő maga eléggé élénk és egészséges, jó étvágya van, csak a jobb lába mindennap este felé megdagad és a térde alatti erekben megdagadnak az ércsomók. De ez általában így van a terhes nőknél, akik fiúgyermeket várnak.” (Szalatnai Dezső és Décsi Gyula fordítása.) RIMAY 1955, 412–413.

⁴² A keresztelő időpontja előkelőbb körökben az ünnepség megszervezésének nehézségei miatt gyakran eltolódott. DEÁKY 2006, 331.

⁴³ Rimay itt hasonló mértékletességgel fogalmaz, mint Erasmus tette a témában, akinek műveit – valamilyen mélységben – humanista műveltségű szerzőnk ismerhette, így a levélben említett egyik „agyafűrt teológus” a Rotterdami mestert is rejtheti. Erasmus mindig

Ez a felfogás lényegében harmonizál a keresztség szentségéről (*symbolum*áról) vallott általános protestáns felfogással. A protestánsok – akik nem hittek a keresztleletlenek limbusában, és az eredendő bűnt lemoshatatlannak vélték – a keresztségben is különbözni kívántak a katolikusoktól. Számukra a keresztelés nem jelentette a bűntől való misztikus megszabadulást, és nem is volt az üdvözülés feltétele. Ők inkább a keresztyén közösségbe való befogadásként értelmezték azt (némiképp a zsidó körülmetéléshez hasonlóan), ami történhetett előbb is, de kissé később is. Rimay alighanem erre a protestáns felfogásra utal, amikor a keresztleletlenséget a hívők táborán kívül rekedt állapotként írja le.⁴⁴

Az azonban mégis különös, hogy a keresztségre való alkalmasságot Rimay összekapcsolja a gyermek szellemi képességeinek fejlődésével, elméleti gyarapodásával. Mintha azt sugallaná, hogy az az igazi keresztség, amelyben a gyermek önként, tiszta elhatározással, saját akaratából lép be a közösségbe. Ezért (is) foglalkoztatja annyira a gondos apát a gyermek szellemi fejlődése. Erről szól a levél alighanem legérdekesebb része.

Rimay úgy írja le a bájos kisdedet, mint akinek „természetes hajlama teljességgel a folyamatos szemlélődésre és a képzelet játékára van berendezve, aminek tágas szobácskái első és hátsó koponyáján is látszanak”. Vajon mik lehetnek ezek az agykoponyában lévő szobácskák, kamrácskák (*cellulae*)? Talán meglepően hangzik, mégis igaz: Rimay a velünk született eszmék (*ideae innatae*) filozófiai kérdésköréhez szól hozzá itt, vagyis arra kíváncsi, hogy az ember születésekor rendelkezik-e bizonyos alapfogalmakkal vagy alapkészségekkel, és ha igen, melyek ezek, és hogyan viszonyulnak azokhoz az ismeretekhez, amelyekre tapasztalás útján teszünk szert.⁴⁵ Persze még mielőtt feltételeznénk, hogy Rimay János a kartézianizmus vagy a felvilágosodás filozófiáját előlegezi, tekintetbe kell vennünk, hogy az úgynevezett *innatizmus*ról való gondolkodás az ókortól fogva folyamatosan jelen volt az emberi gondolkodásban, Descartes, Leibniz vagy Locke nem kialakítói, hanem újszerű alkalmazói voltak az amúgy évezredes sémáknak.

Abban (egészen John Locke-ig) többé-kevésbé mindenki egyetértett, hogy az ember már születésekor birtokában van bizonyos eszméknek. A vita arról folyt, hogy

a kereszténység belső, spirituális megélésének és megértésének a szükségességét hangsúlyozta, a csecsemőkori kereszteletről pedig egyértelműen úgy gondolta, hogy egy később kialakult gyakorlat csupán. Mindazonáltal nem vetette el, csak – Rimayhoz hasonlóan – aláhúzta, hogy nem feltétlenül érdemes alig párnaposan hideg vízben megfürdetni a kisdedeket, illetve azt is hangsúlyozta, hogy önmagában a keresztség külső szertartása nem elég a megváltáshoz. A témáról részletesen a Máté evangéliumához és az Apostolok cselekedeteihez írott parafrázisban értekezett, de egyik legnépszerűbb művében a *Colloquiában* is felbukkan a kérdés, magyarul lásd a *Halevés* c. dialógusát: ERASMUS 2012, 160. Erasmus ilyenén nézeteire – nem meglepő módon – az anabaptisták hivatkoztak előszeretettel, így az sem csoda, hogy Rimay nem nevesíti, kikre is hivatkozik, ill. nem bocsátkozik a probléma mélyebb kifejtésébe, vö. BIETENHOLZ 2009, 236–238.

⁴⁴ Erre vonatkozóan – a lutheránus gyakorlatot is ismertetve – jó áttekintést és bőséges irodalmat nyújt: SPIERLING 2005.

⁴⁵ Ebben a kérdésben egy invenciózus tanulmányra támaszkodtunk: MILLER 2001–2002.

ezeket az ideákat (pl. Isten vagy a jó és a rossz fogalmát) teljesen körülhatárolt tartalmakként vagy afféle hajlamok, diszpozíciók formájában kell elképzelni.⁴⁶ A két álláspontnak számtalan variációja létezett és bizonyosak lehetünk abban, hogy Rimay közel ezerkötetes könyvtárában megvoltak azok az ókori és kortárs szakmunkák, amelyekben rátalálhatott a gyermeki értelem fejlődéséről szóló számára hasznosítható elméleteknek.

Rimay kora ifjúságától fogva elkötelezte magát a sztoikus filozófiának,⁴⁷ nyilvánvaló, hogy ezúttal is a sztoikusoktól merített. Konkrét szövegpárhuzamokat egyelőre nem sikerült kimutatni, de a velünk született eszmékről Rimay által előadott nézetek leginkább kedvenc ókori filozófusának, Senecának a nézeteit visszhangozzák. Seneca szerint a természet belénk táplálja a tudás magvait, tehát bizonyos kezdetleges fogalmak birtokában születünk, melyeket a neveltetés és a tapasztalatok növelnek bennünk naggyá: „Most hát megint arra térek, amiről hallani vágyasz: hogyan jutott el hozzánk legelőször a jó és az erényes ismerete? Erre a természet nem tanított meg. Csak a tudás magvait hintette belénk, a tudást nem.”⁴⁸

Pontosan ez az, amiről Rimay beszél. Az agyban lévő cellák alighanem ezek a senecai „magok”, vagyis diszpozíciók, melyek a tapasztalatok, jelen esetben a képi benyomások útján töltődnek fel igazi tartalommal: „Hozzáteszem, hogy a házban valamennyiünket külön-külön felismeri, engem pedig valamilyen különös érzékkel úgy észrevesz mindig, hogy tüstént vidáman tapsikolni kezd és ha rámosolygok, bájosan és készségesen visszanevet [...] Elbűvölik a képek, festmények, festett szönyegek és függönyök, amelyeknek vonalait és alakjait kíváncsian nézegeti és figyelmesen szemléli.”

Rimay tehát nem mond többet, mint amit a sztoikus filozófia klasszikusaiból kiolvasott. Az azonban rendkívüli újdonság, ahogyan ezeket az elgondolásokat egy konkrét esetben, saját kisfiának megfigyelésekor alkalmazza. Az pedig egyenesen példátlan, ahogyan képek, szönyegek, függönyök segítségével befolyásolni, elősegíteni, siettetni próbálja a gyermeki tapasztalás folyamatát. Nemcsak kifürkészni, hanem befolyásolni is igyekszik Isten és/vagy a természet működését. Végző soron a sokszor félreértett és félreértelmezett Philippe Ariès sem mond mást: „A gyermek felfedezése a 13. században veszi kezdetét, s első lépéseit végigkísérhetjük a 15. és 16. század művészettörténetében és ikonográfiájában. Igazán gyakori és jellegzetes tanúbizonyságait azonban csak a 16. század végén és a 17. században látjuk.”⁴⁹ Ebben a vonatkozásban Rimay már mindenestül a 17. század embere, aki a csecsemőt a saját „magjának” (és nemcsak Istenének) tekinti – ez is indokolja az apai gondoskodás és odaadás mély őszinteségét.

⁴⁶ Uo. 167–158.

⁴⁷ BENE 2011; BENE 2012; ÁCS 2014.

⁴⁸ Ep. 120.4; L-S 60EI. SENECA 2002, 586. (Kurcz Ágnes fordítása.) Vö. MILLER 2001–2002, 173.

⁴⁹ ARIÈS 1987, 54.

A levelet – CSONKA Ferenc fordításának felhasználásával – PETNEHÁZI Gábor átírásában és fordításában közöljük.

Reverende Domine et amice mihi
observande,
Salute et officiorum meorum promptis-
sima oblatione praemissa.

Tisztelendő uram és nagyra becsült ba-
rátom,
készséges szolgálataimat ajánlom min-
denekelőtt és üdvözöllek.

Placuit divinae dispensationi sobolescendae progeniei meae stirpem tenelulam producere et coniugem meam puerperio refluere, quae sexto transacti Octobris die foetum masculum enixa sollicitae nutricis munia quoque obeundo, hunc ipsum infantulum suum Deo adiutore feliciter hucusque lacte suo pavit et nutrit. Is iam trimestra aetatis suae decursum illo ipso die Dominico (!) vita concomitante est completurus, qui proximo imminenti natalem Christi Salvatoris diem subsequetur. Ac recte quidem et plane pro voto meo accidit, quod quem eram ipsi Domino conservaturus, et laudi et nomini suo consecrato quoque die nasceretur. Contigit etiam quod signo Leone illum ipsum diem occupante, solarem eius axem reget, hinc itaque et Iovius et Phoebus et Leoniceus cognominari merito ille poterit. Quibus quidem ex accidentibus fausta quaeque illi eventura esse subodoror, qui vel nunc etiam radiantes ingenii dites ad miraculum usque praeferat, docilem item flexiblemque in voluntati nostra exsequenda naturae bonitatis impulsu ultra aetatem se praestat, eo quidem usque, ut amoenitates et delicias, quas reciproce festivus blandulusque ille promittit, nullis taediis intermisceat, et vix aliquid

Az isteni gondviselésnek hála, nemzetiségem továbbvitelére szánt aprócska sarjadékom kikelt, és feleségem is kezd felépülni a szülésből, miután múlt október hatodik napján fiúgyermeknek adott életet és a gondos dajka szerepét is átvéve, ugyanezt a kisdedit azóta is saját tejével óvja és táplálja, Isten segítségével. A fiú, ha az élet elkíséri, éppen azon a vasárnapon tölti majd be a három hónapos kort, ami a Megváltó Krisztus közeledő születésnapja után a legelső.⁵⁰ Nagyon is helyesen van így, és különben nem is kívánhattam volna, hogy akit Istennek szántam, az éppen az Ő nevére és dicsőségére szentelt napon szülessen meg. Ha ezután még azt is megérjük, hogy ugyanez a nap az oroszán jegyébe lép és égi szekérének rúdját visszafordítja, akkor méltán nevezhetjük majd Ioviusnak, Phoebusnak, vagy Leoniceusnak is.⁵¹ Ezekből az egybeesésekből csupa jót jósolok neki, s már most is szinte csodaszámba megy elméjének sugárzó gazdagsága. Jó természetének hála, akaratunk teljesítésében korát megelőzően hajlékonynak és tanulékonynak bizonyul, olyanannyira, hogy a kellemben és gyönyörűségben, amit hol vidáman, hol hízelegve előad, semmiféle visszatetsző dolgot

⁵⁰ 1624. december 29.; október 6. szintén vasárnapra esett.

⁵¹ Vagyis, ha megéri a nyarat, amikor a napok már elkezdnek rövidülni (tehát féléves lesz), akkor a nyári égbolt uralkodó csillagairól is el lehet nevezni. Iovius = juppiteri; Phoebus = appollóni ill. napos; Leoniceus = oroszán.

non se dignum edat. Addam, quod omnes nos domesticos singillatim inter noscet, et me praesertim exquisita quadam discretionem sic observat, ut mihi alacer iugiter applaudat, et ridenti semper cum amoenitate pronus arrideat. Naturae inflexionem totam ad contemplationem et imaginationem continuandam habet dispositam, cuius utriusque amplissimas cellulas in sincipite et occipitio suo praefert; imagines, picturae, tapetia et aulaea coloribus tincta in deliciis ei sunt, quae singula per membra et lineamenta sua curiose prospectat et intentissime lustrat.

Unum ei hactenus defuit ac deest, ut nondum baptismi symbolo tinctus extra fidelium castra aliquatenus constitutus degat, nec in eo tamen statu absque consilio insignium virorum et citra placitum acutissimorum theologorum interea detinetur, quibus placet, ut non statim a primis et calentibus sordibus, necdum bene eloto materni sanguinis profluvio ad tantum decus assumendum praecipitent parentes suos infantulos, praesertim quibus firma valetudinis incrementa et indicia prominent. Qualibus quidem vitalibus rudimentis et functionibus quod Dei benedictione satis esset munitus, sic meus etiam infantulus volui ut corporis incremento, incrementa mentis quoque adipisceretur, et spacio dierum provecior factus, compos etiam aliquantulum discretionis et rationis sub Christi vexillum mittendus prodiret, quem tamen quotidie manibus meis sublato tutelae et providentiae divinae precibus meis offerre soleo,

nem kever, és alig tapasztalni tőle olyat, ami ne lenne hozzá méltó. Hozzáteszem, hogy a házban valamennyiünket külön-külön felismeri, engem pedig valamilyen különös érzékkel úgy észrevesz mindig, hogy tüstént vidáman tapsikolni kezd és ha rámosolygok, bájosan és készségesen visszanevet. Természetes hajlama teljességgel a folyamatos szemlélődésre és a képzelet játékára van berendezve, aminek tágas szobácskái első és hátsó koponyáján is látszanak.⁵² Elbűvölik a képek, festmények, festett szőnyegek és függönyök, amelyeknek vonalait és alakjait kíváncsian nézegeti és figyelmesen szemléli.

Csupán abban szenvedett mindezidáig és szenved még most is hiányt, hogy a keresztség jegyétől még érintetlen és a hívők táborán kívülrekedve éldegél. Igaz, ez az állapot nem ellenkezik sok kiváló férfiú tanácsával és a legagyafúrta teológusoknak sincs kedve ellenére, már akiknek az a véleményük, hogy a szülők ne rohanjanak hanyatt homlok a szinte még gőzölgő és az anya véréből meg sem tisztított csecsemőjükkel egy ekkora tisztesség felvételére, különösen azok nem, akiknél az életerő gyarapodása és az egészség szilárdsága szembeötlő. S mivel az éltető erővel és energiával Istennek hála az én fiacskám is kellően fel van vértezve, azt akartam, hogy testének gyarapodását elméjének gyarapodásával utolérje, és a napok előrehaladásával némiképp összeszedettebb elmével és figyelemmel járulhasson Krisztus zászlaja alá. S minden nap imádkozom, hogy az isteni gondviselés vegye védelmébe, és azt

⁵² Vagyis arányos és kellő méretű volt a kisfiú koponyája, amiből Rimay – a mai szülőkhöz hasonlóan – a gyermek okosságára következtetett.

vota mea praeferendo, ut coelestibus pariter et civilibus cunctis virtutibus locupletatum ad gloriam maiestatis suae divinam propagandam vegeta valetudine conservare praeseverat.

Altera prorogati baptismi causa hinc emergit, quod quos compadres convocare institui, ipsis remote et distractis inter se intervallis degentibus impendenti itinerum difficultate conveniendi commoditas deest, exspectanda igitur videtur esse illa occasio, quae ipsorum compendio subserviat et opportune illos coniungat.

Decrevi autem Te vir reverende ad administrandum et exsequendum baptismatis ritum adhibere cum instituenda concione, quae dignitatem et necessitatem baptismatis recenseat. Dignitas prior erit petenda et auspicanda ab ipso baptismatis institutore et autore, cuius sanguine mundificamur interne; altera dignitas ab utilitate, quam eximia et inestimabilia dona hoc simplici et elementari symbolo in nos deriventur. Inserendum praeterea erit militiam esse certe minosam et onerosam universam vitam nostram in praesenti hoc saeculo, nec posse nos in hac militia absque certo, forti et invicto duce ductoreque experientissimo cum infensissimis animae et corporis hostibus nostris congruere. Fortiorem autem et invincibiliorem ducem et ductorem non alium quemquam posse nos habere, quam qui sui oblatione expiatis mortalium sceleribus prostrata item et devicta morte subactoque diabolo repagula inferni quoque confregit quique trophaea sua in coelis latuit, sub cuius coeleste vexillum hoc symbolo tincti aggregamur et castris ipsius admittimur, extra cuius valla nulla securitas, nulla victoria,

kívánom neki, hogy az égi és ugyanígy valamennyi földi erényben is gazdagodva maradjon meg tartósan jó egészségben s hirdethesse Isten magasztos dicsőségét.

A keresztelés halasztásának másik oka abból ered, hogy a rokonaim, akiket meg akartam hívni, maguk is igen messze élnek egymástól és az utazást nemcsak az utak állapota, de az időjárás is nehezíti, vagyis ki kell várni az időt, amikor nekik a legkedvezőbb lesz útra kelni és valamennyiüknek megfelelni.

A keresztelő szertartás levezetésére és az ünnepi beszéd megtartására pedig, amely a keresztség szükségességét és méltóságát tekintené át, téged választottalak, tisztelendő uram. Ezt a méltóságot legelőbb is a keresztelés bevezetőjéből és feltalálójából kell levezetni és hirdetni, akinek vére által bensőnkben megtisztulunk; a második méltóságot az a hasznosság jelenti, amely ezen az egyszerű és alapvető jelképen keresztül olyan felmérhetetlen és kiemelkedő adományokban részesít bennünket. Azt is bele kell szőni, hogy egész életünk valóban veszedelmes és fáradtságos vitézkedés, különösen ebben a században, és e háborúságban a testünket és lelkünket fenyegető ádáz ellenséggel csak akkor bocsátkozhatunk harcba, ha biztos, bátor és győzhetetlen vezérünk és tapasztalt vezetőnk velünk van. Bátrabb vagy győzhetlenebb vezetőnk és vezérünk pedig nem lehet más, mint aki áldozatával megváltotta a halandók bűneit, legyőzte a halált, megadásra kényszerítette a sátánt, összetörte a pokol kapuit, győzelmi jeleit felvitte a mennybe; e jellel megfestve

nulla certa salus esse potest. Horum autem omnium complementum quoniam in Christo salvatore sit nobis a divina providentia ordinatum, incumbit nos toto animi impetu ea cura implicari, ut a Christo proposito militiae suae baptismatis symbolo insigniti castris eius inferamus.

az ő égi zászlaja alá gyűlünk és az ő táborába nyerünk bebocsátást, amelynek sáncain kívül nincs biztonság, nincs győzelem és nincs biztos megváltás sem. S mivel ezek beteljesülése Krisztus megváltóban az isteni gondviselés által lett ránk szabva, nekünk teljes lélekkel azon kell fáradoznunk, hogy a Krisztus által a katonáinak rendelt kereszttség jelével felvértezve szálljunk az ő táborába.

Maiorem in modum itaque Te vir reverende rogo et obtestor, ut posteaquam de die et termino exsequendae huic rei praefiniendo per me temporis commoditate certior factus fueris et accersendus ad illum litteris meis postea exstiteris, minime difficilem in apparendo et nos conveniendo vel pro officii tui ratione Te nobis sis praestaturus. Quemadmodum enim praecipitatum, ita intempestivam etiam nollem fieri hanc peractionem. Expectabis igitur praeparatus meas indicatorias et invitorias non inopportune. Vale. XX. decembris 1624.

Nagyon kérlek tehát és esedezem tisztelendő uram, hogy ha majd a dolog lebonyolítására kiválasztott napról és időpontról alkalmas időben értesíttelek és levelemben erre meghívtalak, ne habozz eleget tenni úgy a meghívásnak, mint pedig kedvünknek, hiszen ezzel a kötelességedet is teljesíted majd. Ahogy ugyanis elsietni nem akartam, úgy túlságosan halogatni sem akarom ezt a szertartást. Várj tehát felkészülten az értesitésemre és a meghívómra, amelyeket alkalmas időben megkapsz majd. Ég áldjon. 1624. december 20.

Reverendam dignitatem tuam reverens.

Tisztelendő méltóságod tisztelője:

J. Rimainus

Rimay János

BIBLIOGRÁFIA

Ács 2001

Ács Pál: A Balassi-imitáció elmélete és gyakorlata Rimay János műveiben. In: Uő: „Az idő ósága.” *Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban*. Budapest, 2001, Osiris, 32–51.

Ács 2005

Ács Pál: „Egy út készítettik”. Balassi Bálint apoteózisa Rimay János Epicédiümában. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 109. 2005. 205–221.

ÁCS 2014

ÁCS Pál: A hallgatás művészete. Rimay János és az újszoikus ars dissimulandi. In: Uő: *Átszitált idő. Tinóditól Tandoriig*. Budapest, 2014, Kalligram, 95–116.

ARIÈS 1987

ARIÈS, Philippe: *Gyermek, család, halál*. Ford. Csákó Mihály–Szapor Judit. Budapest, 1987, Gondolat.

BALÁZS 2012

BALÁZS Mihály: Jan Kochanowski és Balassi Bálint. *Tiszatáj*, 66. 2012. 5. 1–16.

BALOGH 1985

BALOGH Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Budapest, 1985, Magyar Tudományos Akadémia, Művészettörténeti Kutatócsoport.

BENE 2011

BENE Sándor: Rimay Múzsája. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 115. 2011. 271–339.

BENE 2012

BENE Sándor: Rimay vindicatus. Rimay János Justus Lipsiushoz írott leveléről. In: *Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*. Szerk. KECSKEMÉTI Gábor–TASI Réka. Miskolc, 2012, Miskolci Egyetem BTK, Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 139–188.

BIETENHOLZ 2009

BIETENHOLZ, Peter G.: *Encounters with a Radical Erasmus: Erasmus' Work as a Source of Radical Thought in Early Modern Europe*. Toronto, 2009, University of Toronto Press.

DEÁKY 2006

DEÁKY Zita: Keresztelő. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. 5. Szerk. KŐSZEGHY Péter–TAMÁS Zsuzsanna. Budapest, 2006, Balassi, 331–333.

ERASMUS 2012

ERASMUS, Rotterdami: *Beszélgetések a keresztény vallásról*. Ford. Petneházi Gábor. Szeged, 2012, Lazi.

HALLMARK 2010

HALLMARK, Rufus: *German Lieder in the Nineteenth Century*. London, 2010, Routledge.

HEER 1968

HEER, David M.: Economic Development and the Fertility Transition. *Daedalus*, 9. 1968. 447–462.

HEREPEI 1988

HEREPEI János: *A házsongárdi temető régi sírkövei. Adatok Kolozsvár művelődéstörténetéhez*. Budapest, 1988, Akadémiai.

IMHOF 1992

IMHOF, Arthur E.: *Elveszített világok. Hogyan gyúrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nehezen*. Ford. Gellériné Lázár Márta. Budapest, 1992, Akadémiai.

KŐSZEGHY 2005

KŐSZEGHY Péter [Lux Etelka álnéven]: Házsongárd. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. 4. Szerk. KŐSZEGHY Péter–TAMÁS Zsuzsa. Budapest, 2005, Ballasi, 63–76.

ŁABNO, 2011.

ŁABNO, Jeannie: *Commemorating the Polish Renaissance Child. Funeral Monuments and their European Context*. Farnham, 2011, Ashgate.

LŐVEI 2009

LŐVEI Pál: *Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria. Bevezető fejezetek a középkori magyarország síremlékeinek katalógusához*. Akadémiai doktori értekezés, Budapest, 2009, 1–2.

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2008

LUDIKOVÁ, Zuzana–MIKÓ Árpád–PÁLFFY Géza: A turócszentmártoni Szent Márton-templom késő reneszánsz és barokk funerális emlékei (16–17. század). *Művészettörténeti Értesítő*, 57. 2008. 2. 353–375.

LUDIKOVÁ–MIKÓ–PÁLFFY 2008

LUDIKOVÁ, Zuzana–MIKÓ Árpád–PÁLFFY Géza: A lőcsei Szent Jakab-templom reneszánsz és barokk síremlékei, epitáfiumai és halotti címerei (1530–1700). *Művészettörténeti Értesítő*, 55. 2006. 2. 327–410.

MIKÓ 1990

MIKÓ Árpád: Ianua mortis. Nicasius Ellebodus (1535–77) síremléke. Adalék a Radéczi-kör műpártolásához. In: *Collectanea Tiburtiana. Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*. Szerk. GALAVICS Géza–HERNER János–KESERŰ Bálint. Szeged, 1990, József Attila Tudományegyetem, 419–429.

MIKÓ 2009

MIKÓ Árpád: *A reneszánsz Magyarországon*. Budapest, 2009, Corvina.

MILLER 2001–2002

MILLER, Jon: Innate Ideas and Grotius. *Grotiana* (New Series), 22–23. 2001–2002. 157–175.

ÖTVÖS 1997

ÖTVÖS Péter: Zrínyi Miklós cím nélküli verseiről. In: *„Mint sok fát gyümölcs-csel”*. *Tanulmányok Kovács Sándor Iván tiszteletére*. Szerk. ORLOVSZKY Géza. Budapest, 1997, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 34–42.

PANOFSKY 1966

PANOFSKY, Erwin: *Tomb Sculpture. Its Changing Aspects from Ancient Egypt to Bernini*. New York, 1966, Harry N. Abrams Inc.

PAPP 1961

PAPP Géza: Ismeretlen Kochanowski-fordítások a 16–17. századból. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 65. 1961. 328–340.

PAYR 1924

PAYR Sándor: *A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület története*. I. Sopron, 1924, s. n.

PELC 1969

„*Treny*” *Jana Kochanowskiego*. Szerk. PELC, Janusz. Warszawa, 1969, Czytelnik.

PÉTER 1996

PÉTER Katalin: A gyermek első tíz esztendeje. In: *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk”. Szerk. Uő. Budapest, 1996, MTA Történettudományi Intézete, 15–50. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. 19.)

PÉTER 2012

PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, 2012, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet.

PÉTER 2012/a

PÉTER Katalin: Jobbágygyermekről a kora újkori Magyarországon. In: PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, 2012, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 117–136.

PÉTER 2012/b

PÉTER Katalin: Szerelem, házasság a Hajnal-határtól keletre. In: PÉTER Katalin: *Magánélet a régi Magyarországon*. Budapest, 2012, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, 137–158.

PIRNÁT 1994

PIRNÁT Antal: Rimay János: Az Úr engem sanyaríta. In: *Klaniczay-emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*. Szerk. JANKOVICS József. Budapest, 1994, Balassi, 261–269.

REJ–KOCHANOWSKI–SĘP SZARZYŃSI 1980

Mikołaj Rej, Jan Kochanowski, Mikołaj Sęp Szarzyński versei. Szerk. PÁLYI András. Budapest, 1980, Európa.

RIMAY 1955

Rimay János összes művei. Szerk. ECKHARDT Sándor. Budapest, 1955, Akadémiai.

RIMAY 1992

Rimay János írásai. Szerk. ÁCS Pál. Budapest, 1992, Balassi. (Régi Magyar Könyvtár. Források 1.)

RIMAY 1994

RIMAY János: *Epicédium a Balassi fivérek, Bálint és Ferenc halálára.* Vizsoly, Mantskovit, 1596. Faksimile kiadás. Szerk. ÁCS Pál. Kísérő tanulmány PIRNÁT Antal és mások. Budapest, 1994, Balassi.

SENECA 2002

Seneca prózai művei. 1. Szerk. TAKÁCS László. Budapest, 2002, Szenzár.

SPIERLING 2005

SPIERLING, Karen E.: *Infant Baptism in Reformation Geneva. The Shaping of a Community, 1536–1564.* London, 2005, Ashgate.

THURZÓ 1876

Bethlenfalvi gróf Thurzó György levelei nejéhez Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez. Kiad. Id. Gr. ZICHY Edmund, 2. 1601–1616. Budapest, 1876, Athenaeum Társulat.

WHALEY 1981

WHALEY, Joachim. Symbolism for the Survivors: Disposal of the Dead in Hamburg in the Late 17th and 18th Century. In: *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death. Studies in the Social History of Death.* Ed. Idem. London, 1981, Routledge, 80–105.

ZRÍNYI 1914

Gróf Zrínyi Miklós művei. Szerk. NÉGYESY László. Budapest, 1914, Franklin Társulat.

